

• **ЖЕТІ ҚАЗЫНА**

(Соңы. Басы №№11-14 сан-дарда)

Ең бастысы қасқыр шүйбөріге құтын берген!

Содан барып ит пайда болған.

Кері болуы әсте мүмкін емес. Шулаңдар тек жалмен ғана жүп-тасқан!

Шүйбөрінің сырт пішініне қарасақ қасқырдан гөрі итке туысатын сынды.

Итті жеті қазынамыздың бірі деп шимайлап та, сұңқылдап та жүрміз.

Қазір итшежіре деген әуе-зе шықты. Жеті атасынан бері қайырады, жетпіс жеті атасына дейін талдайды. Өйтпесе саудаға шығарған итіңіз өтпейді.

Қалай дегенде жаһанда ит саудасы жүріп тұр. Жақсы ит үшін ав-токөлігінен түскендер, басындағы баспаналарын сыйлаған делқұлы-лар туралы аңызда қисап жоқ. Иттің бүгінгі мәртебесі - тау-ар!

Сондықтан да ит саудасы бүгін-ертең тоқтап қалмайды.

Ит саудасы бұрыннан бар. Қазақ байлары заманында жақсы ит үшін үйірлеп айтұяқ айдатқан.

Бірақ қазақтың ит саудасы қа-заққа ғана тән сауда.

Өйткені қазақ ұғымында ит ай-тып өткеніміздей жеті қазынаның бірі.

Бір кездері иесін ит асырған жылдар болған.

Ашаршылық жылдарында дөңгелеген ауылдар орнынан қозғалмаса олардың асыраушысы ит деп білгеніміз жөн.

Қазақ ұғымында ит иесі үшін алады.

Қазақ руханиятындағы арғы-бергі жазбада ит табиғаты жөніндегі тұшымды жазбалар не-кен-саяқ, жоқтың қасы.

Себеп ол заманда итті қазіргі-дей жіліктеп отырудың қажеттілі-гі болмаған сынды. Бәрі білген. Қазір сол білгенімізден ажырап қалдық.

Ит атаулы қойшы-қолаңда қал-ды.

Қалалық жерді қаңғыбас иттер басты.

Қазіргі қазақтан сұрап көріңіз, иттің еркегі төбет, ұрғашысы қан-шық деп қарап тұрады. Біздің ит жөніндегі түсінігіміздің тарылға-нын осыдан-ақ байқауға болар.

Ендігі бірауыз сөз итқұс жөнінде.

Қазақта итқұс деген сөздің бары анық.

Итке қаратылып айтылғаны да анық...

Құсқа қаратылып айтылғаны да анық...

Қазақтың сөздік қорында мұн-дай лексемнің болғанымен оның толық мағынасы ашылмаған. Тіпті, ондай талпыныс жасал-маған да тәрізді. Әрі-бері ақтары-стырған қағаздарымыздан ондай сонар шықпады.

Осынау қоссөздің алғашқы және кейінгі сыңарларының мағы-насы өз алдына айқын болғанымен бірігіп келіп не мағына беретіні ұмытылған, дұрысы күңгірттен-ген болса керек. Оның да жөні бар сынды. Өйткені оның айтылу жиілігі өмір сүру салтымызға бай-ланысты сиреген.

Сөз жоқ, қазақ баласы итқұс деп қасқырға ғана қаратып айтады. Қысыңа салсақ итке қаратып айтпасақ керек-ті.

Құсқа қаратып айтпасақ ке-рек-ті.

Осы жерде шүйбөріге де қара-тылып айтылмай ма деген сауал алдымыздан атойлап шыға ке-леді...

Қасқырды ит деп ұғынсақ ол түсінікті. Өйткені қасқыр ит тұқымдас.

Қасқырды құс деп ұғынсақ қал-ай болады?

Амандық-саулықтан соң қыр қазағы «Итқұстан амансыңдар ма?» деп жөн сұрасады.

Қазіргі жұрт мұны «Қасқыр-дан амансыңдар ма?» деп түсінеді.

Шынымен, солай ма?

Қазақ әпсанасында италақаз екі жұмыртқа тастайды. Соның бірін құмай, екіншісін тазы баса-ды. Құмайдың басқаны - ит те, та-зының басқаны не ит емес, не құс емес. Құмай басқаны - құмайтазы да, тазы басқаны - итқұс. Құмай-мен аң қағады.

Итқұсқа бөккен дуадақ, саңы-рауқұр сынды құстарды ілдіреді. Ертеде емдік мақсатта итқұспен кептер де аулаған.

Бұған қарап бабаларымыздың құс ілген итті жақтырмағанын көреміз. Өз ісімен шұғылданбады деп иттің басын кемсітетінін бай-қаймыз. Пәле-жала осындай шата-сулардан деп түсінген.

«Итқұстан амансыңдар ма?»-ның мағынасы енді түсінікті бо-лар.

Ел арасында тағы бір жаңсақ түсінік жүр.

Тазының жүйрігін әлеке деп жазатынды шығарып алыппыз. Арғы-бергі әдебиеттерден басқа мағынасын таппадым.

Қалай дәріптесек те итте жағымсыз иіс бар. Сасық демей-ақ қояйық, күлімсіге келеді. Қалалық жерде ит ұстайтындардың үйінен сондай иіс шығып тұрады. Ол иісті ешқандай әтір иісі баса ал-майды.

Қазақтың мысықты үйге алып, итті алмау себебі осы. Басты се-бебі.

Дегенмен керісінше де болып жатады. Анау-мынау емес... төрде жатады. Оның өзінде тазысы.

Әлгі Тұйғынды Таймас атам «Әлекең» деп отырушы еді. Алғашқыда адам аты деп ойлай-тынмын.

Кейіндеу білесем біздің Тұйғы-нымыз тазының әлекесі екен.

Иттегі сасық иісі тері безісінен шығады. Сол тері безісінің жетіл-мейтіні де болады. Ондай жағдай-да иттен ит иісі шықпайды.

Әлекеміз осы!

Иттің тазасы!

Тазының тазасы!

Мұндай иттің жаланып тұра-тыны түсінікті. «Әлекедей жала-нып» деген сөз содан қалған.

Жоғарыда айтқанымыздай ит жүйрігін ұшар деген. Бұларымыз қанатты иттер.

Осы ұшар түсінігінің итқұсқа қатысы жоқ па деген ой да мазалап қояды.

«Тілімізде жақсы ит өлімтігін көрсетпейді» деген мақал бар.

Осы мақалды күні бүгінге дей-ін жете тапсірлемеппіз.

Талпыныстар жоқ емес, бар. Өкініштісі аяғына дейін жетпеген.

Бұралқы қасқырдың үнемі аш құрсақ жүретіні белгілі. Даланың құзғын-қарғасы жүргенде далада өлексе де жата бермейді. Содан амалы құрыған бұралқы ауылды ториды. Қарауылына тоқты-то-рымды алады. Алайда ауылдың үргеніштері алдыра қоя ма? Тоқта-усыз үріп аспан астын жаңғырта-ды ғой.

Қасқырдың ақылды мақұлықат екеніне бүгінде ешкім де дау айт-пайды. Ақыл тұрған жерден айла-ның да шығатыны белгілі.

Бұралқы соңғы айлаға бара-ды. Ит дауысына салып үргенішті ауыл сыртына шығарып алады.

Шығарып алады да...

Төрт башайын қалдырады...

Қасқырдың ит болатын жері осы!

Ит тұқымдастардың негізгі ау-руы құтырма.

Ішек құрылысы ауруы да оларға оңай тиіп жатпайды.

Қолдағы иттің аш жүре қой-майтыны белгілі. Кейде ит те итті-гіне барады. Әлдеқалай шөжемен ойнаған болып өңештен асырып жібереді.

Ит екенсің деп қазақ осындай-дан айтады. Бұл жерде арамсың, болмаса адал емессің деп айтып тұрған жоқ, ит екенсің, қасқыр екенсің деп айтып тұр.

Сондай ауыл иттерінің күресіннен шықпай қалатыны бар. Тауық, болмаса қаз сойған үйдің күресінінен.

Көнігі итбегілер соның сы-рын білсе керек. Білгенде қандай! Олар итке арнап құс өсіреді. Болса кептер, болмаса көгершін ұшасы да жарайды!

Әсіресе, тазылар кептер етіне өш келеді.

Иесі құс етін бермегенде өз-дері ауыл сыртына шығып кеп-терге шығады. Құс болып қиқу-лап, аспандағы кептерді жерге түсіреді. Қалғаны белгілі.

Түтесі шыққан қауырсындары қалады...

Қасқыр да ит...

Ол да қиқулап құс түсіреді...

Кептерін де...

Көгершінін де...

Қазақ әпсанасында италақаз

екі жұмыртқа тастайды. Соның

бірін құмай, екіншісін тазы баса-

ды. Құмайдың басқаны - ит те, та-

зының басқаны не ит емес, не құс

емес. Құмай басқаны - құмайтазы

да, тазы басқаны - итқұс. Құмай-

мен аң қағады.

Итқұсқа бөккен дуадақ, саңы-

рауқұр сынды құстарды ілдіреді.

Ертеде емдік мақсатта итқұспен

кептер де аулаған.

Бұған қарап бабаларымыздың

құс ілген итті жақтырмағанын

көреміз. Өз ісімен шұғылданбады

деп иттің басын кемсітетінін бай-

қаймыз. Пәле-жала осындай шата-

сулардан деп түсінген.

Ақбақай

(Ақселеу Сейдімбектің рухына)

Төрехан МАЙБАС,
этнограф-жазушы

Сөйтеді де ит сырттандарына бөрібасарды, барақты, боркөзді жатқызады.

Мен болсам бұлардың біреуіне де өз тарапымнан ен салмас едім.

Өйткені қандай ит болсын қасқырды ала алмайды. Мейлі қасқыр соғарыңыз тайыншадай болсын, мейлі өгіздей болсын.

Өйткені табиғатынан асып еш-кім де кете алмайды.

Жыртқыштардың басты қаруы - тісі.

Оның ішінде - азутіс.

Қасқырлар бөлтірігін дүниеге әкелгенде тісімен қоса әкеледі.

Оның жағы туа түгел!

Біер күннен кейін ол ет жеуге жарайды.

Ал иттің күшігі тіссіз туады.

Жалпы, тіс жағынан бұлар адам баласына ұқсайды. Бұларда да 42 тіс болады. Бұларда да сүт тіс деген болады. Бұлар да тісейді.

Қасқыр баласының жақ күші иттен бірнеше есе күшті болады.

Ит қарсы келген жағдайда қасқыр өзінің ақылды екендігін бірден көрсетеді. Тамақтан, бол-маса шаптан алып әуре болып жатпайды.

Олар иттің бас қаруын - жағын ұсатып жібереді.

АҚАЙ

Арғы-бергі әдебиетті төңкер-генде көзімізге оттай басылғаны итақай деген сөз. Уикипедияның өзінде де тұр.

Итақай - иттің күшігі дейді...

Итақай - иттің ұрғашысы дей-ді...

Халқымыздың сөз сардары Сәкен Жүніс ағамыз да кейіпкерінің аузына итақайдың иттің ұрғашы-сы екендігін салады.

Басқа жазушыларымыздан да осы сынды пайымды кездестірдік. Мұның өзі біздің жазушылары-мыздың шын шеберлігін көрсет-пей ме? Өңгіменің, не баянның өн бойында бір мәрте де иттің ұрғашысын, еркегін, күшігін не дейтінін ауыздарына алмайды ғой.

Сонымен итақайымыз иттің күшігі ме?

Әлде қаншығы ма?

Соқыр түйсігімізге салсақ ұрғашысына кідірген болар едік. Алайда тілімізде «иттің итақайы» деп ұнамсыз мағынада айтылатын сөз тіркесі де бар. Тура мағынасы «кім көрінгенге» саяды. Әрі-бері-ден соң «басқа шықты» мағына-сында қабылдаймыз ғой...

Сонда бұл қомсынысымыздың жөні қайсы?

Итақайдың жазығы не?

Жазығы жоқ емес, бар. Соның бастысы көпжұптылығы.

Әу баста қасқырдың, шүй-бөрінің және иттің тамырлас екенін түптеген болғанбыз. Енді соны толықтыра түсудің реті келіп тұр.

Сөз жоқ, итақай иттің қан-шығы, ұрғашысы.

Алайда қайсысы?

Жоғарыдағы баянымыздан қасқырдың, шүйбөрінің жұптасып көбейетінін білеміз. Көбейгенде жұптасып көбейеді.

Ит те жұптасып көбейеді.

Ит қыста және көктемде жұп-тасады.

Бұл жағдайда ақай жұп талға-майды. Оның күшігінің әкесін осыдан кейін дөптеу мүмкін бол-май қалады.

Ақайдың жұптасудағы мұндай бәтуасыздығына орай оны итақай деген.

«Иттің итақайы» кемсіткі сөз осыдан шыққан.

Бұл жерде итақай жалғыз емес, оған қосар итбақайымыз бар. Итбақайымыз да кемсіткі сөз. Құтғына ие бола алмайтын бақай-ды бабаларымыз итбақай деген.

Аға ұрпақ білер болар. Сол кісілердің аузынан естіп едім.

- Ақай-бақай болып отырмы-

сыңдар? - дегенді...

Махаббат болып отырмы-сыңдар деген мағынада айтылған сөз ғой. Жақсы болып отырмы-сыңдар деген сөз.

Сонымен біраз жайттың бетін ашқан сындымыз.

Иттің арланын - бақай дейді.

Бақайдың ізшілін - ізбақай дейді.

Бақайдың иісшілін - иісбақай дейді.

Бақайдың естісін - есбақай дейді.

Бақайдың жақсысын - ақбақай дейді.

Бақайдың жаманын - итбақай дейді.

Бақайдың түкке жарамайтын-дары болады. Олар қараптан қа-рап тұрып бақанға асылатындары. Оларды бабаларымыз ырбақай деген.

Иттің қаншығын - ақай дейді. Ақайдың бақай талғамайты-нын - итақай дейді.

Сонда айтып отырған ақайы-мыздың итақайдан қандай айыр-машылығы бар деген заңды сауал туады.

Иттің әуелгі жұптасуы қыста (желтоқсан, қаңтар) өтеді.

Олардың екінші мәрте жұп-тасуы жоғарыда айтқанымыздай көктемге (ұлыс) келеді.

Жұптасуы деп бұл жерде шартты түрде ғана айтып оты-рмыз. Бұлар қасқырлар сияқты бір-біріне адал емес жұптар.

Сондықтан да оларды итақай деп кемсітіп жатамыз.

Олардың ішінде де бір-ақ рет жұптасатындары болады. Бұл көбінесе қыс айында (желтоқсан, қаңтар) өтеді.

Олар шынымен қасқырлар сынды жұп құрады.

Мұндай жұпқа түскен ит қан-шығын ақай деп әспеттейді.

Онымен бірге жұпқа түскен бақайды ақбақай деп аспандаатады.

Құтын бермейтін бұл жұптан бұрынғылар бөрібасарлар күткен.

Ілгерідегі қазақ итбегілері бөрінің құтын осы ақайларға құй-ып алуға тырысқан.

Мұндай жағдайда олардың күшігін боркөз (бөрікөз) деп ас-пандатқан.

Мұнан былай да жұптасудың мүмкіндігі бола тұра олар қайтып жұптаспайды.

Ақайлар жұбын қыс (желтоқ-сан, қаңтар) айларында құрады. Олар да күшіктерін қасқыр сынды

63 күн көтереді. Кей тұс 75 күнге дейін кетіп қалады. Кейінгісі ит-бақайларға қатысты.

Тазының аңкөсі осы бақайлар.

Есті қазақ итті екіге бөліп та-стайды.

Барақ деп.

Тықыр деп.

Барақтары иттің жүндес ке-летіндері.

Тықырлары жүн-жұрқадан жұрдайлары.

Жалпақ жұрт тықыр деп та-зыны, барақ деп төбетті ұғынады. Итке жақын жүрген қазақ болса барақ деп бақташыны, тазы деп аңшыны біледі.

ТОҚАЙ

Ал олардың күшігін тоқай дей-ді.

Шерелеп тұрып айтайық, иттің күшігін - тоқай дейді.

Тіліміздегі «ақай-тоқайы шықты», «ақай-тоқайын шығар-ды» сөз тіркесіндегі ақайымыз бен тоқайымыз осы.

Ит шіркіннің жылына екі рет жұптасатынын жаздық. Қысын-да жұптасқаннан туған күшікті қысқүшік, жазында туған күшік-ті жазқүшік дейді. Ел ішінде қы-

сқүшікті аққүшік, жазқүшікті көккүшік деп айтушылық та бар. Негізінен қысқүшікті көпек дей-ді.Тұрмағанбет ақынның «Ит пен сүйек хикаясындағы» көпегіміз осы.

Сондай-ақ ел ішінде көккүшік-ті боқай деп айтушылықты кезде-стірдік.

Мұның бәрі нені көрсетеді?

Мұнымыз иттану әліппесі емес. Нағыз иттану ғылымының негізгі түсініктерінің қазақ тілінде болуы бізді көп жайтқа жетелесе керек. Осы қасқыртану мен итта-нуға қатысты түсініктер бойын-ша бабаларымыздың басқа түркі жұртының бәрінен де шоқтықты болғанын көреміз.

Біздің иттану қорындағы басқа жұрт сөздерінің орнығуы да ойландырса керек. Бұл сөздік қорымызда басқа жұртта кездесе қоймайтын жүзден астам лексем болса, соның негізгі айналыста жүретіні бес-алты-ақ сө